

“מה הוא ביטוי יהודי באמנות ו/או בעיצוב?”

אביגדור שנאן

אם נתעלם מהנחת היסוד הבעייתית המצויה בעצם השאלה, אשר על פיה יש אכן ביטוי יהודי באמנות ו/או בעיצוב – והרי אפשר היה לטעון כי אין ביטוי שכזה, ואם כך הוא הרי שהשאלה איננה שאלה של ממש – נוכל לנסות ולהשיב על השאלה, לעניות דעתי, מכיוון אחד בלבד. גישתי תהיה על ידי יצירת אנלוגיה בין מחקר הספרות, בהכללה גסה ביותר וכפי שחוויתי אותו, לבין השאלה העומדת כאן לדיון ואשר עניינה באמנות פלסטית. בראשית דרכי, כתלמיד תיכון, נשאלתי שוב ושוב: “מה התכוון המשורר/המספר” ביצירה זו או אחרת? למה התכוון ח”נ ביאליק ב”המתמיד” שלו? למה התכוון משורר תהלים במזמור שראשיתו במילים “על נהרות בבל” או למה התכוון הרמן מלוויל ב”מובי דיק”? שאלה זו זכתה תמיד לתשובה אחת בלבד, תשובתו של המורה, אשר נגלו לו, ככל הנראה, רזי לבם של המשוררים והסופרים גם יחד, ובעיקר על סמך הביוגרפיה שלהם, על סמך ההקשר ההיסטורי שבו פעלו ואולי אפילו על סמך דבריהם המפורשים. משהתבגרתי מעט, כסטודנט באוניברסיטה, למדתי כי שאלת כוונת היוצר היא פעמים רבות שאלה בלתי רלוונטית. מורי לימדוני, כי ייתכן שהסופר ביקש לבטא דבר מסוים, להעביר מסר כלשהו, אך יצירתו איננו משדרת את כוונתו זו. לימודי הועתקו אפוא מכוונת המחבר אל שאלת משמעותה של היצירה כשלעצמה. נאמר לי להניח בצד את היוצרים ואת עולמם ולתת קודם כול ליצירה לדבר בעד עצמה, בבחינת The Poem by Itself וכיוצא בזה. מהר מאוד התברר לנו, כי לא שררה הסכמה בין כל הקוראים ביצירה באשר לשאלת כוונתה ומשמעותה, ואכן האפשרות להגיע לאחדות דעים בסוגיה זו נראתה, על פניה, כרחוקה מן הדעת.

ובכך הגענו לשלב האחרון, העכשווי, שבו אני נוהג לשאול את עצמי שאלה אחרת: מה אומרת לי היצירה המסוימת? מה אני חש או מבין בקריאתה או בהתבוננות בה? ואם אותה יצירה אומרת לי דברים שונים בכל פעם שאני פונה אליה, ואם היא אומרת לקוראים שונים דברים שונים זה מזה, הרי שזו בדיוק אמירתה הרב-קולית המגוונת והכוללנית של היצירה; זו משמעותה הפוליפונית הטבועה בה מראשיתה. היצירה היא בבחינת מראה אשר כל המביט בה רואה בה בראש ובראשונה את עצמו ושומע מבין קולותיה בעיקר את קולו שלו.

הווי אומר – כוונת המחבר – זו שאלה שעברה זמנה. משמעות היצירה כשלעצמה – שאלה שאי אפשר להגיע באשר לה להסכמה, ועל כן אין בה ערך רב.

פרופ' אביגדור שנאן, פרופסור מן המניין בחוג לספרות עברית באוניברסיטה העברית בירושלים. תחומי מחקרו הם ספרות האגדה והמדרש, תרגומי המקרא הארמיים וסידור התפילה. מכהן בשמחה בוועדת ההיגוי של קרן עדי ומשמש כיועץ לתוכניות התרבותיות והחינוכיות של קרן אבי חי.

משמעות היצירה לגבי הקורא הבודד – כאן יש לכל קורא תשובה מוצקה משלו; אולי לא ישכנע את האחרים שהצדק עמו (אם בכלל אפשר לדבר כאן על צדק), אבל ישכנע גם ישכנע את האחרים בכך שהוא אכן מאמין בתשובתו באמת.

ובאנלוגיה לעניין שלפנינו. שאלת הביוגרפיה של האמן (כגון אם יהודי הוא מלידה או שמא נוכרי, גר צדק או יהודי רק מצד ההלכה הלא אורתודוקסית) היא בלתי רלוונטית בעליל במה שנוגע לשאלה העומדת כאן לדיון, ודינה כשימוש הבלתי מוצלח שנעשה בביוגרפיה של הסופרים והמשוררים כמפתח הבלעדי לפענוח יצירתם. שאלת נושאה של היצירה – ציור של אנשים מתפללים, עיצוב חדשני של כלים להבדלה, סרט שעניינו במראותיה של ירושלים או פסל המבקש להציב יד ושם לנרצחים בשואה – אין בה די, שהרי אין אנו עוסקים כאן במיון ובזיהוי של נושאים מן העולם היהודי אלא בשאלת הביטוי היהודי העולה מן היצירה, ואין הדברים זהים זה לזה בהכרח. ובאמת, ניתן למצוא "ביטוי יהודי" – כפי שזה עוד יתואר להלן – גם ביצירה שנושאה הוא אם אפריקאית, שאין אנו יודעים את דתה, המביטה בחמלה ובכאב עמוק על בנה הגוסס בין זרועותיה, או בנוף בראשיתי של מישורי הפרא של דרום ארגנטינה. כל מה שיכול אני להציע כמפתח היחיד הנותר בידנו כדי להשיב על השאלה היא סוגיית התקבלותה (reception) של היצירה: מה היא מעוררת בצופה היהודי הניצב למולה.

עומד לו אדם יהודי – ולא ננסה להגדיר מושג זה, שהרי על "מיהו יהודי" כבר נשברו קולמוסים רבים – ומביט ביצירה. אם הוא חש בנימי נפשו כי היצירה שלפניו "יהודית" היא, נוגעת בתהומות נפש שאינו יודע לתארם, מתקשרת בתודעתו אל זיכרונות וריחות וקולות שאיננו יכול להגדירם בבירור, מתאחדת עם תקוותיו כבן העם היהודי ועם חזון העתיד המעורפל שלו – הרי הביטוי היהודי שבה נוכח וקיים. לחילופין אפשר לומר כי אם היצירה איננה מבטאת, איננה נוטעת בתחושותיו של הצופה, את מה שיקראוהו בסלנג היהודי-אמריקאי בשם *goyish* (מצאתי ביטוי זה קרוב לארבעים אלף פעמים ב-Google הכל יודע), הרי שהיא יצירה שיש בה ביטוי יהודי.

מרכז הכובד עובר כך מן הסופר וסיפורו ומן המשורר ושירתו אל הקורא, ובאופן זהה הוא עובר מן האמן הפלסטי ומיצירתו אל המתבונן. הוא, ורק הוא, יחליט באשר למידת הביטוי היהודי שביצירה האמנותית. ואם ישנם צופים רבים ושונים – כשם שישנם יהודים רבים ושונים – הרי שנגלה גם תשובות רבות ושונות לשתי השאלות: האם יש ביצירה ביטוי יהודי? מה הוא ביטוי זה? התשובות אכן תהיינה שונות, אבל בדבר קיומו או היעדרו של ביטוי זה, אליבא דצופה זה או אחר, לא תהיה בשום אופן מחלוקת. אם אני מוצא ביטוי יהודי ביצירה – הרי הוא שם, גם אם לא הסכמת עמי בקיומו של ביטוי זה וגם אם יקשה עלי לשכנע אותך שתחושת מחייבת אחרים!

לא השבנו כנראה על השאלה "מה הוא ביטוי יהודי באמנות ו/או בעיצוב", ואולי אי אפשר להשיב עליה, אבל ניסינו לטעון שיש ביטוי כזה, וכי האינדיבידואל הניצב אל מול היצירה חש בו, או בהיעדרו, גם אם לא יוכל לתת ביטוי מילולי לתחושתו זו.